

– Megölnétek ti a macskát is. A lónak is kitepnétek a farkát. A házat is romba döntétek, amilyenek vagytok. És...

Nem lehetett hallani a mondókájának a végét, mert az már csak halk mormolás volt, a fogatlan száj kérődzése.

Ismét elcsendesült minden. Még hosszabbra nyúlott a délután, még nagyobb lett a kietlenség.

Darányi Sándor

A LIPÓTMEZŐN

„– Hamvasztás lesz? Azt hittem, nincsenek rokonai. – Egyszerűbb így. – A papírjai, tessék.”
Nem haltál meg, ha nincs róla bizonyítvány, s nem is élsz,
Míg hátára nem kap egy árkus. E nyomortanyán
A köztes lét erjed, kádakban a bor, mit az árnyak
Hörpölnek. Málló vakolat, rozsdás, kilógó csövek
A vécében, kipukkadt a tolószék
Mindkét gumija.

Az alagsorban szegényházi vásár.
Ruhák közt turkáló páriák.
Az udvar keramitja csupa só.
Ételhordóján merengve a pizsamás
Rád vakkant, egyre szerencsét kíván.

Hogy az öregeket szedelőzködni látom,
Egy kép motoszkaál bennem mostanában.
Mint pavilon a ködben, elterül,
Forogni kezd, örvénylő golyohad
Rusznál, a Duna felett, hol vashíd
Szeli ketté az árteret. Rekkenő napon
Slapic lépett elő a szürke vasoszlop
Mögül, igazoltatott, nem érdekelte, hogy pisilned
Kellott. Soká forgatta vörös útlevelünk,
Te egyik lábadról másikra álltál, a topolyák
Sorfala messze, az irtáson drótkerítés;
Végül jól kiléptünk. A folyam elmaradt.
Máskor Periprava előtt, hajnalban, egy traktor pótkocsijáról
Haldokló golyót láttam, nekirepült a
Távvezetékeknek, vonaglott, a pillantása azonban
Maradt, ami volt, az a kissé értetlen, kívülálló
Szem, mint akit vagy cserbenhagyott
Mimikája a döntő pillanatban, vagy

Szelídebb a végnél, melyet nem ismer,
S nem tudja, ha mindjárt.

Azon tűnődöm, boldogok voltunk-e aznap?
S mit változtat, ha nem. Mindig az ablak
Győz végül, a kilátás, hogy lesz ez még így sem,
Kunkori szúnyogháló, felpöndörődő, semmirekellő;
Méregetem a párkányt, a szomszéd pavilont, fülelem
Az infúzió szörcsögését, hátha
Kiragyog a múlt, megszépül az ártér,
De nem, csak a szél áll el, csak a hó
Pilinkéz, parkra vattakabát.

MINT EGY KIRÁNDULÁS

Ha a legjobbat adom is, rossz mindenképpen:
Ebben fáradtam el.
És nincs már más, csak ez a kimerültség,
Hogy folyton hegyre fel.
Se völgymenet, se potyaút, se ingyen-
Jegy; minden csupa átmenet,
Mely kezdetébe vezet vissza,
A jövő helyett.

Fekszel az ágyon, zihálsz görcsösen, kibontva pelenkád.
Megint nem sikerült.
Az ágyneműt is mosni kell. Szívószálon itatlak.
Szobádra csend terült.
Az óra rég megállt, a feszület szóltan;
Iszony és megszokás
Közt őrlődünk, szemek a malomban –
Mint egy kirándulás

A senkiföldjére, expedíció a pokolba, a szenvedés
Bozótján át veled,
Hol eltűnsz majd váratlanul, elnyel a föld, kiürül
Hályogos tekinteted,
Fel-alá száguldó szemed megtorpan, álomi ébren-
Léted kiszakad,
S mint toll felhőzik ki belőle a lélek,
A rémült, a szabad.

VALE

Ez az öl szült: fehér füstpamacs.
Ez az emlő táplált: csüggedt bőrszirony.
Az ajk ez, mely hozsannát trillázni fölöttem
Dalra fakadt, míg Jézusát keze tisztába tette.

De a kép nem lépett elő a tükörből.
A jajszótól a szív meg nem hasadt.
Én sem lettem megváltó. Minden ment tovább.
Most pedig itt ez a vég, ez az ócska ciha:

Rád borul, alvó váz. Tudatod cihelődik.
Hagyd mind a gyertyalángot; ne kapaszkodj
A virrasztóba, ijedve új állapotodtól.
Nincs hova lépned, túl zuhatag peremén.

Míg szólni tudtál, ugyanúgy szeretttél.
Míg ujjad babrált, még ciróगतott.
Őrizlek. Itt leszel. Menj most nyugodtan.
Pihend ki életed daganatát.

Mészöly Miklós

A ZSIDÓKÉRDÉS ÚTVESZTŐI (II)

Magyar reflexiók

Közzéteszi Wilhelm András

(Sigfried és a húségbizonyíték)

A zsidó sorsérzékelés különös rövidzárlatától jutottunk idáig. Lélektani légkörét próbáltuk megközelíteni, hogy a németiség-zsidóság viszony specifikumához is közelebb jussunk – ti., hogy miért kellett a judaizmus-kereszténység antinómiának ebben a viszonyban olyan képletté összeállnia, amilyenné összeállt és a fasizmusban lelepleződött. A kérdés további kitérőt igényel, hogy az összefüggések még világosabbak legyenek.

Peter Lilienthal filmrendezővel nemrég interjút készítették, ott olvashatjuk: „...*olyan családból származom, melynek tagjai pontosan olyanok, mint a filmjeim »kisemberei«, akik soha sincsenek felkészülve a történelem fordulataira. Vajon mit érthetett annak idején anyai nagypám családja abból, hogy merre halad a világ Németországban? Semmit; komolyan mondom,*

még a neve is erre vall: Sigfried Izrael volt a keresztnéve. Azt hitte: elég »hűségbizonyítvány« németsege mellett az ősi germán név...

Kísértetiesen ismerős sorok. A '14-es háború végéig a mi társadalmi fejlődésünk is nagyjában hasonló ellentmondásokkal harmonizálta a zsidókérdést – egy-egy „eset” mélypontjától és hullámverésétől eltekintve. Ami a reformkorral mint szellemi-politikai érlelődés megkezdődött, annak eredménye a zsidókérdésben különösen reményt keltőnek mutatkozott a dualizmus, a millennium elő- és utóidőszakában. A közös érdekű, a közös jelenlét nem kis hagyományaira támaszkodó együtt munkálkodás példáját adta, az érzelmi demagógiát beszédes tényekkel cáfolta. Noha a baljós csendstratégia árnyékában. Mint a németeknél s még sok helyen. Ennek ellenére ami feszültség volt, *korrekt* feszültség tudott maradni. S ez nincs ellentétben a Tiszaeszlár kapcsán mondottakkal: a helyzet összetettségét, az áldemokratizmus kórképét mutatja. Mégis volt és kellett legyen távlati esély is, hogy az irracionális feszültségek a maguk egymást kiegészítő dinamizmusában találják meg a megoldásukat: a hasznos adottságkülönbségek felismerésében. Ha nem ilyen lett volna az egyenleg, a zsidóság nem érezhette volna olyan vonzó és boldogulást biztosító helynek Magyarországot, mint ahogy a lélekszám növekedése bizonyítja. Ugyanez mondható el a régi Monarchiáról, Németországról is – nálunk azonban a fasiszta háború sem változtatott ezen. S ez nem figyelmen kívül hagyható.

Mint ahogy a tömeges Amerikába vándorlás ténye sem. Ennek a kivándorlásnak nagy hagyománya van, már jóval korábban megkezdődött, a háború után újra megnövekedett, de motivációja döntően más, mint az európai, a keletről nyugatra vándorlásé. Amerika mint nemzettest eredendően szabadon választott haza (a feketéket kivéve), önkéntes kisebbségek, diaszpórák ötvözete – ami nem jelenti azt, hogy az indiánok és általában a színesek „jelenlétének” máig elintézetlen erkölcsi, politikai és társadalmi problémájától mentesek. *A zsidóság számára* viszont kétségkívül kevesebb potenciális és gyakorlati veszélykihívást jelent egy ilyen nemzettest, mint azok a nemzetállamok (elsősorban egyes európai államok), melyeknek a történelmileg kialakult értéksúlypontja pontosan az ellenkezője. Persze adódott s adódhat Amerikában is őket érintő megkülönböztetés, de az eddig még sosem fajult a nemzeti sorshoz való kötöttség kétségbevonásáig, *idegenségük* kinyilatkoztatásáig, durva éreztetéséig – mint a színesek esetében. A két kérdés nem összemosható. Amit a *Nouvel Observateur* cikkírója „*váratlan katasztrófa*” lehetőségeként felvet, azt ott valóban csak a gazdasági-politikai feszültség robbanthatná ki: a zsidóság befolyásának olyan monopolizálódása, mely a nemzettest közösen vállalt egységén belül jelentene veszélyes kihívást – ti. a szintén saját „mássággal és gyökerekkel” rendelkező többi amerikai befolyásával szemben. (A Ford által támogatott széles körű antiszemita agitáció például ilyen jellegű volt.) Aminek egyúttal következménye is, hogy az a háttér-motiváció, melyet elemzésünk itt középpontba helyez, Amerikában még elfojtásként is halványabb. A másság-idegenség kölcsönössége jótékonyan háttérbe szorította a vallásos türelmetlenség irracionálisát és hagyományát – következésképp azt is, ami *eltolásként* ráépülhet. Másrészt ebben a szférában is elfogadott lett az általános versenyszellem (reklám, toborzás); és ez a legrosszabb esetben is a „piac” feszültségét teremti meg a hitek, hagyományok között, de nem irracionalizálja őket. Olyan ideológiájú és gyűlöletháterű faszizmus, mint amilyen a német volt, Amerikában elképzelhetetlen. (Az idegenség kérdését ott csak az indián vethetné fel.) Így általános vonzerejét nagy valószínűséggel éppen az adja – a „gazdaságító” eltekintve –, hogy korszerűnek ítélt és érzett *felszabadulást* ígér, távolodást a ha-

gyománys „nemzeti” irracionális rétegzettségétől, mely már korlátozó közérzet is lehet. („Nézzek immár nagyobbakra is” – írja Ady.) Nem nehéz belátni, hogy a zsidóság számára mindez a szokottnál csábítóbb lehet. De csak *lehet*. Lebecsülnénk Európa változatlan vonzerejét, ha túlzottan általánosíthatónak gondolnánk a fentiek érvényét. Erős tények, melyek az Amerikába áramlást motiválják zsidók és nem zsidók számára, de nem feltétlenek. Még akkor is, ha a mai legfejlettebb civilizációs szinten csábít is a nagy kísérletre: különböző fajták *önkéntes* társulására, *egyenjogú* államok közös államkeretében. Nagy kísérlet, de nem teheti zárójelbe, amit a klasszikus nemzetállamok eddig létrehoztak, s ami szerep még rájuk vár – ha képesek lesznek a szellemi korszerűsöedésre.

Nálunk – de ugyanúgy Németországban is más vagy hasonló jellegű okból – a millenniumi remények szertefoszlása, majd a Trianon utáni sorselégedetlenség átlagszinten – kisiklatta a magyarság-zsidóság viszonyát. Fontos adalék viszont, hogy ahol közösen kerültek kisebbségi sorsba, ott az együvé tartozásnak és bajtársiasságnak új, elmélyültebb formája tudott megszületni, minden önvizsgálódási járvány nélkül – s ez nem kíván bővebb értelmezést. Erdély szép példája volt ennek, és ma is az. Kétségkívül elősegítette ezt a szombatosok, unitáriusok vallási és társadalmi összefonódottsága is Erdéllyel, olyan háttérrel biztosítva, mely inkább a rokonságot, mint az antinómiákat tette belső élménnyé. Másra hívja fel a figyelmet egy csehszlovákiai adat, mely gondolatmenetünkhöz is társítható. A Masaryk-féle politika a zsidóságnak lehetőséget adott, hogy revízió alá vegye nemzetiségi hovatartozását. A korábban magyar nemzetiségű zsidók többsége a cseh nemzetiséget választotta. Kérdés, hogy miért. Erdély többnemzetiségű múltjában – úgy tűnik – a zsidóság számára mindig természetes gyökeret jelentett az erdélyi magyar kultúra s annak légköre. A csehszlovákiai volt magyar országrésznek már a földrajzi adottságok miatt sem alakulhatott ki hasonló kulturális autonómiája; történelmileg Magyarország vonzásában élt. Mint az akkor még nemzetiségstátusú szlovák lakosság is, az elkülönülés és egymásrautaltság feszültségeivel együtt. A Trianont követő időszak nemcsak gyanakvást, de légüres teret is teremtett. A magyar lakoságnak gyakorlatilag nem maradt más saját támasza, csak az az ön maga, amellyel háttére nélkül rendelkezett. A zsidóság helyzete lélektanilag annyiban volt más, hogy az országon belül adva volt egy olyan potenciális vonzási-kötődési centrum, amely iránt korábban sem lehetett közömbös, de a hirtelen talajvesztettség légkörében természetes háttérrel is ígérhetett – az elveszített helyett. Ezt képviselte a Prága központú diaszpóratömörülés, mely a közép-kelet-európai zsidó szellemiség és hagyományörzés szempontjából nagy történelmi múltra tekinthetett vissza. Ugyanakkor jellemző sajátása volt, hogy erős elkülönültségben őrizte meg magát a cseh társadalmi közegben; helyette sokkal inkább egy *monarchiás németség* szellemi légköréhez tudott kapcsolódni. Viszont a hozzá közeledést és kapcsolódást a cseh nemzetiség vállalása könnyítette meg, s tehetette pszichésen természetessé, hiszen ez a zsidó diaszpóra kezdetől cseh nemzetiségűnek vallotta magát. A zsidóság németséghez való történelmi viszonyának valóban különleges esete ez – egy hasonlóképpen „megcsavart” döntési mechanizmus tükrében.

A monarchiás németségnek nálunk is megvolt a vonzereje, és nem csak a zsidóság számára. De ez a magyarság és zsidóság között nem teremtett szellemi-kulturális elkülönülést. Ha szabad így kifejezni magunkat, nálunk „magyarabb” volt a zsidóságnak nemcsak Budapesten, de vidéken is sok szálon meghatározott „németsége”. S talán épp a legkiválóbbak statisztikája bizonyítja ezt. Kafka olyasmit hozott létre németül, amihez a területenkívüliséget biztosította Prága; Füst Berzsenyihez tért meg ko-

losszálisan. Ezek nem értékelések – tények. A fasizmus ilyen előzményekbe taposott bele. Érthető, hogy utána új érzékenységi gócok születtek, régiek új fénytörést kaptak. Kölcsönösen kezdett halványodni a múlt, melynek eredményei nyugat-európai összehasonlításban is megállták a helyüket. De hogy mégiscsak kezdetét jelentették a gyógyulásnak, Peter Lilienthal sorai is sejtetik. A kétértelmű tünetek sehol sem hiányoztak a térségben. Ha politikai-szociológiai vetületében akarnánk sommázni a lényegét, így fogalmazhatnánk: az a kényszerképzet uralkodott (és nem évül), miszerint *nem tartozik* a nyilvánvaló emberi-demokratikus jogok közé, hogy valaki az áthasonulásnak abban a formájában vagy egyáltalán anélkül lehessen *korrekt állampolgár*, amelyet öntévesztés és hazugság nélkül érez vállalhatónak. A „Sigfried” erről beszél képletesen és nyíltan. S egyformán érvényes arra az esetre, ha csak kényszeredett kompenzálást takar mint „hűségbizonyíték”, és arra is, ha a valódi áthasonulás megejtő neofitasága. Jelzi, hogy az elintézetlenségek úgy temetődtek el, hogy „halottnézésre” nem került sor. S így nem is kaphatta meg társadalmi természetességét a demokrácia közhelye – ti. az, hogy a közösen vállalt nemzeti léten belül sem az ún. államalkotó néphez való tartozás, sem a teljes asszimiláció lélektani hitelessége és állampolgári értéke *nem becsülhető többre*, mint azoké, akik pszichésen csak korrekt állampolgárok tudnak, illetve akarnak lenni.

S ehhez mindjárt hozzá kell fűzni az antiszemita durva következtelenségét. A „korrekt állampolgár” jelentéstartalmát zsidókkal kapcsolatban eleve ellenséges tartózkodásnak, kívülállásnak, vállalt és fitogtatott idegenségnek, kozmopolitizmusnak stb. bélyegzi, s mint ilyet építi bele az előítélet-rendszerébe. Nem zsidókkal szemben ezt nem teszi, vagy nem ilyen hangsúllyal. De ami leginkább leleplező: a maga számára éppenséggel mást igényel. Választott új hazájában például elvárja és természetesnek találja, hogy érvényesülését megkülönböztetett módon ne akadályozzák, pogrom ne fenyegetse, megbízható állampolgárnak tekintsék, de közben legyen joga hozzá, hogy kedve szerint őrizze vagy ne őrizze faji hovatartozását, sajátosságait, rokonszenveit; hogy szervezkedhessen stb. Idegen társadalomba bevetve, bekéredzkedve – a magunk féltett bőréről kiindulva – azonnal érzékenyebbek leszünk az emberi jogok egyetemes érvénye iránt. Ha *mi* követeljük és éljük ezeket a jogokat, egyszeriben természetes lesz, hogy azok a befogadó ország érdekeit kifogásolható módon nem veszélyeztetik – sőt liberalizmusának, demokráciájának, nagyvonalúságának, magyarán: igazságérzetének a díszére válnak. Otthon ezzel szemben mindig készebbek és alkalmasabbak vagyunk a különbözőképpen ideologizált jogfosztások és korlátozások jogosságát másokkal szemben elfogadni. Különösen a politikai emigrációk örök görbe tükre ez. Persze az emberi helyzeté is.

Végül kiegészíthetjük mindezt egy finomító megjegyzéssel, mely a kérdésnek egy másik összefüggésére utal. *A már* Izraellel rendelkező zsidóság problémáját – megőrizve és fenntartva, ami sajátos benne – az eddiginél egyértelműbben lehet már összevetni az általános kisebbségi kérdésekkel is. Amikor antiszemiták vagyunk, az eddiginél „figyelmeztetőbben” kell megélnünk, hogy az indulat lélektanát tekintve teljesen hasonló pályán mozgunk, mint amikor románok, szlovákok, magyarok stb. táplálnak egymással szemben gyűlöletig elmenő ellenérzést. Mint néplélektani torzulás, egyik sem menthetőbb a másiknál. Targyszerűen nézve valóban az a helyzet, hogy minden kisebbségnek (néhány kivételtől eltekintve) elvileg megvan a lehetősége a maga alijájára. Elvileg van „menedékük”: ősi szent föld, ősi föld, őshaza, anyaország; vagy csak ezeknek töredéke, ahová idegenből vagy elszakított, elveszített, egykori országrészből

kell, illetve lehet visszatérni. Mint ahogy az ilyen exodusok, visszavándorlások tegnap és ma újra kényszerré váltak. Ezek a megoldások a történelmi abszurd kiáltóan anakronisztikus formái. Egyrészt, mert a *nemzetek közti* öikuméniának, az erre való ránevelődésnek kizárólag a jogbiztosított kisebbségi lét, diaszpóralét lehet a záloga, sőt előfeltétele. Vagyis annak, hogy bárki teljes jogúan megmaradhasson ott, ahol a gyökerei vannak, elmenjen onnét, és visszatérjen, ha akar. Másrészt, miután gyakorlatilag homogén nemzettest nincs, a kisebbségi lét, diaszpóralét *nemzeti* emancipációja nélkül sikeres *nemzeten belüli* demokratizálódás sem lehetséges. Ha a zsidókérdés próbáját nem tudjuk kiállni, jogunk is vitatható lesz, hogy kisebbségi vagy diaszpórákérdésben egyetemes jogokra hivatkozzunk. Vagy ami ugyanaz: ha nyilvánvaló jogtiprást jogok győzelmének nyilvánítunk. A hatalom ilyen önigazoló fellengzőségében legalább akkora többletvészély van, mint az antiszemitizmus agitációs módszerében, mikor faji, nemzeti, népi stb. értékek és érdekek védelmében lép fel.

S legvégül: itt bukkan elő ismét a kérdés, hogy a fasizmus a zsidóban mit próbált elpusztítani: archaikus idegent vagy archaikus rokont? Illetve: Sigfried Izrael honnét hívta, miből mibe akarta átmenteni azt, aki ő volt. És ki volt ő?

(Gettó és választottság)

Az európai gettók történetében a zsidóké mindig kivételezettnek számított. S főképp azért, mert nemcsak kívülről *parancsolt* volt, hanem belülről *igényelt* is, noha a két motiváció mindvégig bonyolultan egymásba szövődött. Azokban az országokban, ahol a polgárosodás hamarabb kezdődött meg (és itt Magyarország Nyugat legszélső határán fekszik), ez a folyamat hamarabb biztosított lehetőséget olyan zsidó elkülönülésre, mely gettó volt ugyan, de már a zártság „oldottabb” formáját is jelenthette: előbb tudott hasonlítani azokhoz az elkülönülési formákhoz, melyek minden település fejlődése során jobban vagy kevésbé kirajzolódtak. Ennek maradványait vagy új változatait a modern településszerkezetekben is bőven megtaláljuk. Ma ugyan már más településtechnikai szempontok a döntőbbek, de a speciális elkülönülési hajlam ennek ellenére igyekszik érvényesülni. (A zsidóság számára a mai New York-Manhattan alakulhatott legjelentősebben ilyené, ahol az egyéb központosulások mellett az ő jelenlétük a leghangsúlyosabb; Jeruzsálem, Budapest csak utána következnek.) Az ilyen településen belüli eloszlásszerkezeteket történelmileg a foglalkozások, hivatások tömörülése, a rang, vagyon, felekezeti, faji származás szerinti elkülönülés határozta meg a különböző osztályok nagy családján belül. A zsidóság beilleszkedése ezekbe a szerkezetekbe hosszú időn át tiltott vagy külön engedélyhez kötött volt. Közép-Kelet-Európában és Oroszországban a legtovább, így a „gettószindróma” is ott maradt inkább élő, megteremtve modern-pszichés változatait. A zsidó gettót *minden más* vallástól és fajtól való elkülönítésként kellett megélni. Ez pszichésen azt jelentette, hogy művi hangsúllyal teremtődtek feltételek, melyek a gettólakók *valamilyen*, tehát *természetes* másságának közérzetét és tudatát – vallásuk és fajuk eredendő egysége folytán – irracionalizálták, vagy akár ontológiai-metafizikai másságként erősítették meg, és szentesítették. (A „titokzatos nép”). S ez elvileg akkor is így lett volna, ha a gettó lakói nem hittek volna benne. Így eleve feltűnik a *ráfogás* mozzanata; anélkül, hogy ez a választottság-külde-tettségek közérzet lényegét érinthetné. (Más aspektus a zsidó vagy keresztény teológiai álláspont. A mi megközelítésünk kizárólag gyakorlati-lélektani – miután az antiszemitizmus ebben a szférában okoz sebesülést.) Kérdésfeltevésünk tehát csak az, hogy a választottság mint minőség mennyiben és miként lehet függvénye külső társadalmi ma-

gatartásnak és döntésnek, s ez hogyan találkozik a címzett tudati tartalmaival. Illetve hogyan akkor, ha a gettósors elfogadását hit támogatja.

Bizonyos, hogy a kívülről parancsoltság minden feltételt biztosított, hogy a gettó lakóinak *világi* értelemben is tudati problémája legyen – ha más nem – a *negatív választottság* mint vád és éreztetés. Párhuzamosan azzal, amit a Szent Könyvekből (s egyúttal történelemkönyvekből) másfelől tudtak; illetve hinniük is kellett. Figyelemre méltó, hogy az utóbbinak máig ható kritikus vetülete is van – s ez éppen a szocialista társadalmakban válhatott elfojtott komplexussá. Számos zsidó, köztük reprezentatív személyiségek vállalják politikai-ideológiai alapon is az ateizmust, ugyanakkor nem zárkóznak el a rituális együttlétektől, szertartásoktól, vallásuk szerinti temetést kérnek stb. Nyilván a hit és származás pszichés oszthatatlansága teremt itt következtelenséget, mely kétértelműségben stabilizálja a személyiséget. Ez bonyolultabb létezési ponthelyzet, mint a kikeresztelkedés. Itt nem csak azt kell megélni, hogy a vallásosság kiesésével sem szűnik meg az antiszemitizmus „figyelmeztetése”, hanem azt is, hogy a hovatartozásnak nincs általános („nemzetközi”) dimenziója, amelyből *származni* lehet. A legbelső lelki élet és hangoltság pedig – különösen az elmúlás tényével szemközt – legalábbis emlékeztet erre. S ez a vallásos *visszakapcsolásba* is belebonyolít. Egy nem zsidóból lett ateistát ez nem „fenyegeti”.

A pszichés helyzet tehát mindenképpen választ követel: a negatív megkülönböztetés irracionálisát a tudatban helyére kell tenni. Több vonatkozásban láttuk, hogy az emancipáció nem minden rekeszhez kulcs. S tudjuk azt is, hogy amit a valóság közvetlen indokoltság nélkül közvetlenné tesz, egy bizonyos ponton túl bizonyítás nélküli meggyőződésre, axióma felvételére kényszerít: a hit így kér helyet a logikában. Az antiszemitizmus hasonló kényszerítéssel állítja élére a kérdést: ki vagyok mint zsidó, s ha olyannak ítéltetem, amilyennek ítéltetem, az milyen axiómára támaszkodva magyarázható és megérthető. Egy ilyen tisztázás funkciója nem olyasmi, amiről le lehet mondani. Élő vallásosság esetén nincs szükség ilyesmire: a választottság közérzetében siker és megpróbáltatás egyformán értelmet kap.

A kérdések viszont nélküle is ugyanúgy fogalmazódnak meg, csak most világi hangsúllyal: miért érvényesek rám külön játékszabályok a gyűlöletben és tűrésben? – ha rajtam múlik, mi az ok, melyről magam sem tudok? – ha ráfogás, mi az igény másokban, melynek nem tudok megfelelni? Sarah Bernhardt *bon mot*-ja: Mi lenne, ha antiszemitizmus helyett a nem zsidók, keresztények valóban különbek lennének, mint mi? – De van más determináns is. A psziché a legteljesebb belső átalakulás esetén is fontos jegeket őriz meg múltjából. Nyilván még fokozottabban, ha évezredek faj-vallás közérzet a háttér. Elszakadást még hasonló vallásos motiváció nélkül sem tapasztalunk, a gyökerek elfelejtetten is vízjelezik a mindenkori magatartásformákat, karaktermegnyilatkozásokat, az életvezetést stb. A gyökerek magukat továbbítva hoznak létre *új minőséget* a keveredésben; s a történelmi zsidóság relatív vérségi-szellemi belterjessége sajátosan nehezíti ezt. Vallásos tudattartalmaik és beidegzéseik – elvilágiasodott formában is – kritikusabban tudnak belejátszani a személyiség-egyensúly alakulásába. A választottság-küldetetség pedig – mint örökségük magmája – már alapképletét tekintve is kiélezett konfliktusgóc az *ember* egyetemes elhivatottsága szemszögéből. A társas együttélés történelmi folyamatában, immár igazságtalan következményekkel terhelve: ez tudott szembeállítódni a „*minden ember fenség*” axiómájával, mely az önértékelés egyetemes bázisa. S amit a történelem valóban realizál is, a maga rotációja szerint. Más fogalomra téve a hangsúlyt: egy egész nép fogadta el, hogy kollektív és

személyes fennmaradásának, önértékelésének eszmei biztosítékát predestinációs *magántulajdonának* tekintse; amibe csak beleszületni lehet. (S ami majd a zsidóság-marxizmus viszony összefüggését teszi speciálissá – különösen a mi térségünkben.) Mindehhez ugyanakkor szorosan kapcsolódik a zsidó vallásos gondolat jellege. A zsidóság a vallástörténetben már rég formálódó monoteizmus eszméjét olyan időpontban tudta „felkínálni”, mint hasonló eséllyel korábban egyetlen monoteista tendenciával rendelkező vallásos eszme sem. Befogadására a világtörténelem legnagyobb *központosító* vállalkozása, a Római Birodalom állt készen. A bibliai „eljövetelnek” így politikai evidenciája is volt – s ha úgy vesszük, a teológiai álláspont itt teljesen egybeesik a történelmi szükségszerűséggel is. A zsidó szerep viszont itt vált kétszeresen kritikussá mind vallásos, mind világi értelemben. *Vallásos* eszméjét ugyanis nem ő, hanem a kereszténység tehetta meg egy új *kultúra* és *civilizáció* alapjává azáltal, hogy a római eidosz saját *világi* megvalósításának kiteljesítéséhez a kereszténységet választotta, nem a zsidó vallást. Más vallásos és nem vallásos eszmék közegében hasonló feladatot végzett el s szerepet töltött be a görög eidosz. Mindkettő mindenekelőtt olyan mércét adott, mely nem maradt meg az abszolutizált saját törvény módosíthatatlan pozíciójában: „augurságukat” úgy fogadták el viszonylagosnak, hogy folyamatosan *befogadtak*. Azaz: *fejlődőképesen* maradtak önmaguk. A zsidóság sorsalkulásában a választottság „kisajátítódása” axiomatikus kihívássá lett.

Próbáljuk azonban tovább részletezni, hogy miért kritikus helyzet ez, függetlenül attól, hogy hit támogatja-e vagy a diszkrimináció teremt hozzá önmitologizálásra is készítő lelki miliót. Először is olyan irracionális determináltság a kiindulópontja, melyben szükségszerű *látszattal* van benne az önkiválasztottság, az önküldettség pszichológiai eleme is. S ez már nem esik messze – még ha *visszahatólagosan* is – attól a belső hangoltságtól, melyet metafizikai exhibícióval, narcizmussal lehet jellemezni. Ez pedig – a vallási háttér közvetlen közbejötté nélkül is – a pszichés mechanizmusok világi meghatározójaként is érvényesülni tud. Gyakorlatilag ez két véglet kristályosodását teszi lehetővé: egyrészt az Istennek-sorsnak-körülményeknek már-már a létezési élehetlenségig kiszolgáltatott *jámbor* típusát – másrészt azét, amelyik a létezési élelmisségben, előnykihasználásban, szerepvállalási nyugtalanságban és készségben megkülönböztetetten *dinamikus*. Természetesen mindegyik az általános tipológiának is két véglete. Sajátos zsidó hangsúlyát azonban – s főképp az antiszemitizmus torzító értékelésével fölnagyítva – csak olyan háttértől kaphatta, amelyik nem „általános”. Ilyen háttérnek gondoljuk az agyonhivatkozott gazdasági monopóliumra való törekvést és képességet? S azok a népek, melyek szintén élen jártak és járnak ebben? Másról van szó. A zsidóság esetében egy eredendően, aprólékosan szabályozott, tudatosan nyilvánossá tett *igazság* és *titokhordozás* szerepének *önveszélyes* vállalására került sor. Egy ilyen képlet pedig magában hordta a *homogenitás fejlődésképtelenségét*. Nem minden vonatkozásban volt ez így, de ahol igen, ott ellentmondásosan: szó szerint és mégsem úgy. A paradoxon ugyanis az, hogy elzárkózó következetessége révén *hatást kifejtő* fejlődésképtelenséggé is lett. A saját érték tudata, kifejezésre juttatása a legtermészetesebb dolog, viszont minősítő jellegzetessége, hogy nyitott és expanzív, hatni, hasonítani, megnyerni, legyőzni, részeltetni akar. Imperializmus van benne, ami lehet pozitív vagy negatív, de imperializmus. Pszichológiailag is ez a természetes módja a fejlődőképes önkibontakoztatásnak: ha „próba” alá veti magát. Különben a világot is gettósítja a maga számára, maga körül. S persze a másik oldal is magát zárja gettóba a teljesség szempontjából, amikor kizár. Mind a kettő az emberi kommunio felmondása.

A zsidóság kezdeti, sokszázados, mérsékelt bekapcsolódása az egyetemes *világi* kultúra építésébe nemcsak a látható és láthatatlan gettóba szorításon múltott, hanem azon is, hogy önmaga szellemi világlasításának folyamatát nem annyira önmagától kezdeményezte; sőt a védekező megmaradás görcsével inkább nehezítette, s csak az emberi jogok konvenciójának a fejlődése bátorította fel rá. Bár a világlasodás megkésett folyamata sem pótolhatta számukra a szétszóródás és vándorlás következményét: a *világi-népi* kultúra kiesését fejlődésükben; hogy nem népdalkincsük van, hanem szent énekeik, nem mesekincsük, hanem legendáik. Ezekhez a mélyen bensőséges világi rétegekhez (a nemzeti kultúrák talapzatához) gyakorlatilag csak idegen közegen át kerülhettek közelebb – vagy teheték teljesen a magukévá, aminek kimagasló *személyes* példái vannak. Általános közösségi hangoltsággá viszont éppen a megőrzött diaszpóratudat miatt nem válhatott. Világi vonatkozásban *nem gátolt* népcsoportok (diaszpóraként, nemzetiségként, kisebbségként) már csak azért sem ismerik ezt a problémát, mert a saját világi-népi kultúrájuk egyúttal megkönnyíti az élménykapcsolódást az adott nemzeti kultúrák hasonló rétegéhez. Nyilván erre a különbségre vezethető vissza pszichésen a zsidóknál sokszor tapasztalt zavar, érzelmi járatlanság, valamiféle „illetéktelenségi” komplexus, ha ilyen hagyományok *elő-közösségi* jelentkezésével találkozunk – noha ugyanakkor jelentős és természetes az *alkotó* bekapcsolódásuk e hagyományok felhasználásába és továbbfejlesztésébe. Mintha az motiválna itt, hogy a nemzeti specifikummal való társadalmi találkozás, az abba való belebocsátkozás jobban leleplezheti a *hiányt* – s az már kockázat is. A jelenségre Szabó Miklós is utal, mikor azt írja, hogy „a zsidó származású értelmiség nem vette magára annak a terhét, hogy azt olvassák a fejére: ő akarja megmondani a magyarnak, hogy milyen az igazi magyarság. Ezzel azonban, hogy ezt nem vette magára, magára vette azt, hogy valóban bizonytalan magyarságában, magyar voltában. S mert ezt állandóan a fejére olvassák, elkerülhetetlenül bizonytalanná is vált ebben az azonosságtudatban”. (Mozgó Világ, 1982. IX.) Bármilyen nemzethez való tartozás: vagy az adott specifikumban való *otthonosságot* jelenti – vagy az együttéléssel szentesített, elvitathatatlan állampolgári *illetékességet*. Ha ezt nálunk a nem zsidók kétségbe vonják, a zsidók „illetéktelenségi” komplexusba húzódnak vissza: kölcsönösen teszik zárójelbe a Vámbéryk, Goldziherek, Ballagi Mórok – a ’48-as zsidó honvédek *nemzeti* teljesítményeit. És ez független attól, amit előbb a zsidóság szellemi világlasodásának megkésett történelmi tényéről mondtunk, illetve a világi-népi kultúra kieséséről. Ez mindenképp tény marad, s kétségkívül olyan determinánsokat hozott létre, melyek a zsidóság nemzetibe való asszimilálódását nem megakadályozza, hanem lehetőséget tart fent, hogy azt speciális tege.

Tekinthetjük ezt elkerülhetlen folyamatnak is – avagy nem. Talán joggal vethető fel, hogy a zsidóság öntevékeny szekularizálódása a nem gazdasági szférában: jobban *siettetette* volna az emberi és polgári jogokban való részesedést is. Ha a Spinozák lehettek volna számosabban már őt megelőzően is – hozzá hasonló papjai a szellem „kommuniójának”. Bár az alapkompexust egy ilyen fejlődési irány sem szüntette volna meg *önmagában* – csak jobb miliőt teremthetett volna hozzá. A probléma magva más elfojtások burkában van. Igaz, hogy minden kommunió felmondásában fontos tényező a számszerűség, a mennyien mennyi ellenében – de a *kritikus kivételesség* mégis akkor következik be, ha a „gettók” természetes közösségéből olyan csoport válik ki, amelynek *tartoznak*, amelynek valamilyen teljesítményét *választják* történelmi súllyal: hogy *módosítsák*. S ha az ebből már kimarad. Az antiszemitizmus ettől igazságtalan; a zsidó sors viszont ettől önfelelős nem racionalizálható értelemben.

A rabbinus irányzat mindenesetre döntően hozzájárult, hogy a zsidó közérzet még ma is „genetikusan” éljen meg olyan „másíthatatlanságot”, mely nem predestinációs, hanem szabad akarati probléma is – lehetne. De ennek végiggondolása már teológiai illetékességet igényel. Itt továbbra is csak gyakorlati-lélektani vonatkozásokat feszegetünk: elsősorban a központi fontosságúnak talált választottság-közérzet kérdését. Továbbá, hogy az antiszemitizmus milyen jegyekből kovácsol érvet, melyek a vallásos háttértől elszakadva már a világi kompenzálás eszközei is lettek. Ezeknek kétoldalú tudatosításán múlik az anakronisztikus beidegzések terápiája.

Sommázva: a zsidóság anélkül őrizte meg metafizikai vízióját, hogy gyakorlatilag a másét kétségbe vonta vagy akadályozta volna. *Harcos* egyháza sosem lett. Eszménye volt, melyet „elárulni” és „elorozni” lehetett, kitérni az öikuménia felé – de mint eszme magában is hordta a kifosztás *lehetőségét* és *értelmét*. A biológiai másság valóban megoszt-hatatlan közvetlenül; az egyetemesbe kiáramlásnak viszont csak eszmei (vagy annak objektívációja) lehet tárgya. Az eszmei „párolg”; még ha eredendően magába *zárkózó* is. A faji kirekesztéséből – ha valami egyetemesíthető nem társul hozzá – nincs kiút; nincs megváltása, még a kirekesztő faj számára sem. A zsidóság már a *választott* várakozás miatt sem maradt megváltás nélkül – ti. már annak ténye is előlegez belőle valamit: valami kitüntettségét. A német fasizmus politikai-hatalmi-vallási analógja ezzel szemben az abszurdizált embertelenség és kiúttalanság örök példája marad. Bántó összevetésüket csupán a tragikus kapcsolódásuk teszi indokoltá – és szimbolikussá.

Vagyis – a hiteles metafizikai vízió kihívás is, hogy „szent” préda legyen; akitől viszont sikeresen vesznek el valamit, az kényszerül is rá, hogy kompenzálási mechanizmusokat alakítson ki.

(A teljesítmény és önértékelési komplexus buktatói)

M. hosszabb „kerülgetős” beszélgetés után egyszer így vall: „Tudom, hogy kínos ilyesmit mondani, de ha jobban végiggondolod, mi azért mindenben jobban az élen vagyunk.”

Efféléről általában nem vagy csak alig lehet meztelen beszélgetést kezdeményezni. Ritka az ilyen megnyilatkozás, s nyilván nem választható el az önértékelés alapjainak speciális örökségétől. Viszont, ha ilyen belső hangoltság fordítódik le világi gyakorlatra, nagy valószínűséggel hív ki olyan megítélést, mely hamarosan az alap-októl független igazságtalanságba csap át. Az itt érintett komplexus nyíltan a *teljesítménnyel* kapcsolatos. Ennek alábbi részletezése egy nem közép-kelet-európai zsidó számára bizonyára túlbonyolított – vagy nem is érthető egészen. Egyszerűen azért, mert a társadalmi légkör, amelyben él, már régóta nem teszi önkéntelen reflexévé az egymást számontartást. S főképp nem olyan érzelmi hangsúllyal, mint ami a térségünkben meglehetősen általános: ki zsidó, ki nem zsidó valamilyen poszton, vállalkozásban, látványosabb alkotóágazatban stb. Hogy mennyire így van ez, mutatja az árulkodó méricskélés, mellyel még hivatalos szinten is bizonyos „arányszám” betartását igyekeznek biztosítani – függetlenül a gyakorlati hasznosságtól. És ugyanúgy megvan ennek a magánéleti vetülete is, kölcsönösen. Az amerikai demokratizmus és pragmatizmus – csak egy példa a sok közül – nem törte a fejét „arányszámon”, mikor az atomklánt megszervezte; s ebben nem a kivételes alkalom, hanem az elvszerűség a döntő. A mi térségünk „elvszerűsége” e téren nem egyéb, mint a numerus clausus nyakatekert újabb alkalmazása valamilyen nyakatekert „igazságos” elosztódás nevében. Magyarán: a társadalmi őszinteség és bizalom alapvető hiányáról van szó. Másfajta torzulás, mikor kétségbe-

vonhatatlan rátermettségű személyek, csoportok *mellé* politikai és nem szakmai kritériumok alapján ellensúlyszemélyeket vagy csoportokat *kell* állítani – általában még ma is. Ez a gyakorlat olyan feltételek között alakult ki, hogy nemcsak az antiszemitizmusnak adott gyűnyagot, hanem a demokratizmust is alapjaiban kezdte ki s tette kritikusává a fejlődését.

Kétségtelen, hogy a zsidó sors természetesebbé tette, hogy általában számon tartásuk egymást. Kompenzációja ez a létérzés otthontalanságának: virtuális önmegerősítés. Csupán hibás tudati tartalmakat szülhet, akaratlan hozzájárulást a „zsidó térhódítás” demagógiájához, ha erőszakoltan s már illetéktelenül vetül ki egyes teljesítményekre. A tárgyilagos megítélés mégsem ennyire egyszerű. Közismert Mahler vallo-mása a maga többszörös idegenségéről: mint európai idegen Németországban, mint német Ausztriában, mint zsidó mindenütt. Ami, ha mazochista módon keserű is: világos beszéd. Másfelől az antiszemitizmus amúgy is kész rá, hogy ott is zsidót mutasson ki, ahol nincs. Mindennek ellenére: hová sorolhatnánk Mahlert máshová, mint a német zeneszerzők nagyjai közé? Illetve: milyen joron kifogásoljam, hogy ő vagy más meghatározónak érzi a származását? A mindennapos kis antiszemitizmus viszont ilyen mozzanatokból építkezik. Ezek a kisarkított relációk mutatják, mennyire messze vagyunk annak a demokratikus normának a társadalmi természetességétől, melyet a „korrekt állampolgár” jogával kapcsolatban állapítottunk meg. Mahler és a hozzá hasonlóan érző mások vállalt zsidóságukkal is azoknak a kultúráknak a szerves egységébe fognak tartozni, melyekből nem is tudnák kiszakítani magukat – s ami döntőbb: nem is akarják. Helyzetről van tehát szó, mely nem szükségszerű, hogy konfliktusgóc legyen; lehetne a demokratizmus illusztrációja is.

A fenti példamodellről meg kell különböztetni bizonyos túlzó „kiemeléseket”. Számunkra ez a problematikusabb. Jelentkezése azokban a diaszpórákban erősebb, ahol az antiszemitizmus is felszíthatóbb. Az ilyen légkör jobban készítet – úgy tűnik – az önértékelés és öntudat rendhagyó megtámogatására is. Ennek példamodellje lehet *U.*-nak az az érzelmileg motivált esztétikai értékelése például, mely Proustban a zsidó géniust tartja *elsősorban* kiemelendőnek. Első pillanatban fel sem tűnik talán, hogy az ilyen közelítések elvileg milyen abszurd következményekhez vezetnek – főképp, ha kollektíve élnék vele. Egy szlovák értékelje Petőfit úgy, mint a szlovák géniusz megnyilatkozását? Tehetné, ha volna nyomjele, hogy Petőfi egyetértene vele. S akkor egy magyarnak *csak így* volna joga Petőfit magyar költőnek tekinteni. De akkor is a magyar irodalom óriása volna – mint Mahler a német zeneirodalomé. A felismerendő igazság mégiscsak az, hogy a zsidóság *világi* teljesítményei más-más nemzeti kultúrák televényéből nőttek ki, e kultúrák jóvoltából és azokhoz kapcsolódva. Ha úgy próbáljuk összegezni ezeket a teljesítményeket, mint speciális értéktöbbletek, hozzájárulások halmazát: legalább annyira hamis és elfogult statisztikát kapunk, mintha nacionalista buzgósággal minden faj és nép, etnikai csoport hasonló értékminősítő hangsúllyal tartaná számon, hogy mit adott tehetségekben egy másik faj és nép, etnikai csoport kultúrájának, civilizációjának, s szükségesnek tartaná ezt a „sajátjaként” is elkönyvelni. Az ilyen statisztikákban volna ugyan formális „igazság” (a vérségi származás rossz emlékü minősítő kiemelése) – csak éppen nem volna mit kezdeni vele. A teljesítmények milyen versenyében jöhetne szóba? S miféle haszonnal, mit bizonyítva? Túlzó kompenzálásoknak mindig józanító próbája, ha általános gyakorlatként próbáljuk elképzelni őket. Bizonyos határig szükséges, hogy tudjuk, mit adtunk a világnak, önbecsülésünknek tartozunk vele. Az viszont már ellenérzést válthat ki, s az önbizonygatás fe-

szélyező benyomását keltheti, ha idegen kertből is szakítunk virágot – anélkül, hogy *áthajolna* hozzánk. Még ha a sorshelyzet önterápiájának reflexe is ez.

A jelenség egyébként kapcsolatba hozható az infantilis-szubjektív *kiterjesztések* ismert mechanizmusával. Olyan belső késztetés ez, mely birtokló kapcsolat kimutatására, bizonyítására törekszik *azzal, ami van*. S megvan ennek az archaikus vetülete is. A „vezető törzs” belső bizonyossága, például, hogy a hatóerők és értékek vele kapcsolatosak, ő a közvetítőjük. „Legyetek a föld sója!” – ez már archaikusan is ismert önmegerősítő önútravaló. Aminek viszont pszichésen tovább élő szekularizálódása lehet ismét kritikus a már részletezett okokból. Különösen ma, mikor a legkisebb népközösségek is az öntudatburjánzás időszakát élik fejlődésük menetrendje szerint. S ezt az emberi emancipáció egyetemes lépéseként valóban igyekszünk is – legalább elvileg – szentesíteni. „A föld *minden* porszeme révén sós”: korunkban így fogalmazódik időszerűvé a választottságidea. Mint ahogy a teljesítmények – a dolog lényegét tekintve – szinte minden téren „*teamesednek*”. Carlyle igazsága úgy marad érvényes, hogy kiszűrődik belőle az érdem magát mitologizáló eleme. Az érdem ma azáltal igazabb, közösségibb, sőt *személyesebb*, hogy átláthatóbb a struktúrája – a kollektív származása. Nemcsak a személyi kultusz válik anakronisztikussá, hanem egy-egy kiszemelt csoport, párt, vallás stb. kritikussá határig feszített értékarisztokratizmusa és kultusza is. Hiszen csakugyan a szocializálódás a magasabb rendű távlat.

Ezek a kiegészítések persze szélre esnek már. Inkább csak oldalfényt adnak egy jelenségnek, melyet egyébként is nehéz úgy érinteni, hogy ne adjunk okot a félreértésre. Ám akkor is megkerülhetetlen, hogy ne tudatosítsuk: az ilyen önterápiás reflexek figyelmen kívül hagyják azt a statisztikai optikát, hogy valami *ugyanaz* mindig, és szükségképpen többféle értékvaltozattá lesz, ha többféle (más) feltételek közé plántálódhat. Minden nép „tehetségexportja” bizonyítja ezt. Csak ilyenkor már a más-más feltételek lesznek a létrehozók, meghatározók, a teljesítmény elidegeníthetetlen gazdái. A zsidó statisztikai optika sajátja, hogy a faji tudat rendhagyó megőrzése folytán vérségi megjelölhetőségük nyilvánosabb, „exportjuk” számon tarthatóbb, mint más népeké. De ez a teljesítményük kisajátíthatatlan magyarságán, németiségén, angolságán stb. ugyanúgy nem változtat, mint bárki másén, akiknek a származását nem szoktuk minősítő értékeléssel számon tartani – sem azok magukat.

Az elemzett jelenségben egyébként nem csupán *M. fenti* vallomásának kompenzáló túlzása lappang; és nem csupán Proustok, kimagasló értékhordozó személyek lehetnek tárgyai. Idetartozik a származás-nyilvántartás köznapi *kölcsönös* reflexe is, melyet nyugodtan nevezhetünk patológiásnak. Ennek erőssége kétségkívül hullámszik – mint minden patológia, melyre még nem találódott ki oki kezelés, csak tüneti. Valójában semmiben nem különbözik ez az „árjásító” tébolytól, legfeljebb polgári-békés változata annak – amíg polgári és békés a világ. A patológia irracionális jellegét még feltűnőbbé teszi, mikor az előítélet már azt is nyomozza, kiből *mennyi* ilyen vagy olyan vér folyik. Ez térségünkben egyúttal a zsidó „félvérség” lelki hordozásának nagyon is gyakorlati komplexusát teremtheti meg. Az antiszemita bibliai következetességgel keres és feltételez sokadízíglen ható jegyeket. Így a kevert származású – különösen, ha tudják róla, hogy az, másrészt az asszimilációs készség amúgy is gyanú alatt áll – származástudatában pusztán morális okokból is a zsidó ágat helyezi előtérbe érzelmileg (többnyire), mint vélt vagy valós értékmeghatározót. Ha ezt belülről őszintén éli meg, a psziché logikája szerint érzelmi és értékkonfliktusba kerülhet azzal a másik „fajisággal”, melynek szintén részese, melynek közegébe beleszületett, s benne is él. Az így ki-

élezett megosztottság bonyolultabb képlet a már tárgyalt kettős érzésnél. A személyiség itt „zsidósága” miatt csupán részlegesen támadható. S miközben egyértelműségben szeretné tudni magát, a tudatos és nem tudatos összehasonlítások révén bizonytalan, de *értékelő* megkülönböztetésekig juthat el. Ha ez eléri a valamelyik irányba húzó elfogultság vagy egyszerűen a *döntés* küszöbét (gondoljunk ismét a „korrekt állampolgár” kétségbe vont jogaira) – s ha ez kifelé is megnyilvánul: semmi biztosíték nincs, hogy ne gyanú, szemrehányás, értetlenség legyen a társadalmi válasz – akár egyik, akár másik oldalról. *Valamilyen* hűtlenséget a patológiás gyakorlat mindenképp kimutathat – ti. hogy a két egyforma vérségi kötöttség között végül is mi teremt „hierarchiát”, ami indokolja az „árulást”. A kérdés így élezhető ki patológiásan; amiből a szó legnaturálisabb értelmében következhet be a közérzeti széthasítottság. De még ezen belül is akkor lesz igazán kritikussá a pszichés helyzet, ha a döntés nem a *lelkiismeretnek* tesz eleget, hanem az antiszemitizmusnak, illetve a zsidóságba gubózásnak *akar* válaszolni vele. Tudjuk, kemény követelmény a *pusztán* lelkiismereti döntés egy megtépzott társadalom légkörében, de ön- és környezetterápiás fontossága ettől még nem lesz kisebb. És nem zsidók számára sem annak felismerése, hogy itt lelki magánügyről van szó.

A jelenség történetéhez tartozik egyébként, hogy a holocaust alatti és utáni zsidó tudat – még azoknál is, akik a fasiszta osztályozás szerint sem számítottak zsidónak, vagy asszimilációjuk természete sem indokolta közvetlenül, hogy zsidó származásukra tegyék a hangsúlyt – általában megerősödött. Valójában az lett volna meglepő, ha nem így történik. A tragédiában való veszély nélküli, képzelt részesedés az *igazsághoz* való tartozásunk élményét erősíti meg: ez a részvét nemes önzése. Tiszta lelkiismerettel, ép erkölcsi érzéssel nem zsidó sem kerülhette ezt meg. A részben zsidó származásúaknál azonban ez nemcsak erkölcsi azonosulás volt egy megtizedelt néppel, hanem a korábbinál tudatosabb sorsvállalás is énjük „másik felével”. Hogy ez a komplexus mennyire valós, tapasztalatból tudjuk. Sok fél-, negyed-, sőt nyolcadvérségű zsidót ismerünk, aki korábbi egyértelmű – vagy egyértelműbb – német, osztrák, lengyel, magyar identitását erősen megbillentette hazája belesodródása a fasiszmusba. Akár úgy, hogy *általában* is elidegenedtek a hazájuktól, olyan érzelmi abszurdba kényszeredve, hogy tragédiájuk készítéseit egy történelmi jelen idejével nem azonosítható identitás-foglalattal egészére is kivetítsék. Zsidó származásúaknál érthető módon kevésbé összetett pszichésen egy ilyen folyamat. Nem zsidó származásúaknál pedig gyakorlatilag ismeretlen probléma. Hogy miért? – egész tanulmányunk a válasz labirintusát nyomozza.

Sarkíthatjuk azonban másképp is a teljesítmény és önértékelési komplexus kérdését, mint ahogy a fentiekben tettük.

A vallástörténetbe belépő zsidóság helyzetét jellemezhetjük olyan hangsúllyal is, hogy *ugyanazt tette* egyetlen népcsoportként, „fajként”, mint a népeket-fajokat egyesítő kereszténység: *hitet képviselt*. Csupán a nyitottság, a kommunikó más normái, más magára vállalt hitbeli kötelezése szerint. Ami nem felróható, csak tudomásul vehető – ti. a vallások különbözősége. Tanulságos összehasonlítani a zsidók sorsalakulását az indiai párszik történelmi sorsalakulásával. (Számosan foglalkoztak ezzel az analógiával, köztük Toynbee is.) Paradox módon éppen a hasonlóság emeli ki itt a lényeges különbséget. A párszik Kr. u. 700 körül érkeztek Perzsiából Indiába, szent könyvük az AVESZTA, Zarathusztra kinyilatkoztatásainak tanítványai által lejegyzett gyűjteménye. Egy nemrég közzétett interjúban Jamsetjee Tata, a leggazdagabb párszi nyilatkozott vallásuk múltjáról, jelen helyzetéről. Nem érdektelen, ha idézzük itt néhány közlését. „*Vallásunk minden idegen hatás ellenére, Nagy Sándor hadjárata után is újra kivirágzott Irán-*

ban. De 1340 évvel ezelőtt széthullott birodalmunk, és menekülni kényszerültünk. Elsajátítottuk a hendi nyelvet, elfelejtettük őseinkét. Már csak tudósok olvassák eredetiben az AVESZTÁ-t. A városi élet hatása, a hajsza a sikerért, a gyarapodásért alássa mindazt, ami még hitünkéből megmaradt. Gyülekezetünk apró kavics a soknyelvű India hatalmas kőhegyében. Ha nem akarjuk elveszíteni tekintélyünket, éberem kell őrizniünk szokásainkat.” A Zarathusztra-hívók iskoláit pancsajatok, vallási alapítványok tartják fenn. A pancsajat egyúttal a gyülekezeti vitás ügyek legfontosabb döntő fóruma is. Nemrég éppen a Tata család egy házassági ügyével kapcsolatban kellett állást foglalnia, és a döntés világosan leszögezi: aki Zarathusztra hitére tért át, még nem válik teljes jogú párszivá. A „párszi” nem egyszerű vallási fogalom, mindenekelőtt nemzetiséget és vallási közösséghez tartozást jelent, s csak az Iránból Indiába vándorolt emigránsok leszármazottai tekinthetők a törzshöz tartozóknak. Tata további közlése, hogy az indiai átlaghoz képest a párszik igen magas élet színvonalon élnek, közülük kerül ki még ma is a legtöbb vállalkozó, jogász, orvos és tudós; s a párszik ragaszkodnak is ahhoz, amit elértek. Viszont amióta a kormány kezdi szigorúbban ellenőrizni a magánvállalatok tevékenységét, egyre több párszi hagyja el az országot, legtöbbször Angliában, Kanadában, az Egyesült Államokban keresnek új hazát. – Az analógia kevésbé publicisztikus vonatkozásai érdekeseek itt számunkra – s ahogy a fontos különbségre rávezetnek. A párszik esetében az következett be, hogy válásuk révén és miatt lettek nemzetiségű Indiában, illetve szűnt meg számukra Irán mint haza, mint a vérségi hovatartozásuk, vérségi alijájuk földje. A szó eredeti értelmében tehát nem fajvallás az övék, csupán az Indiába vándoroltakra *korlátozva* lett az a. Fajvallás jellegét tekintve egyértelműbben vethető össze a zsidó vallással a sintoizmus, ott viszont hiányzik az elvándorlással bekövetkező sorshelyzet hasonlósága, ami viszont a pársziktól nagyon is feltűnő. Amiben egyformán hasonlóak: lényegüknél fogva egyiknek sem állhat *középpontjában* a hitelesítés, a térítés, a hívás: vállalt hitgetőjük van. Ebből adódóan, illetve erre *ráépülve* mégsem mindegyik tett szert kritikus kivételességre. Nincs antipárszizmus, nincs antisintoizmus: nincs világi feszültségszövevény sem körülöttük. Az ok a már említett: nem *tartoznak* nekik, nem *választották* egyiket sem történelmi súllyal, hogy *módosítsák* őket. Így hátterük sincs hozzá, hogy vallásos teljesítményük és önértékelésük a zsidókéhoz hasonló módon, világi vetületben is komplexussá, irritációs góccá legyen.

A zsidó teljesítményproblémának természetesen megvan a gazdasági vonatkozása is, és éppen ez a „legkipécézetebb”. Az a kereskedelmi, gazdasági, pénzügyi többlettudás, melyet a Római Birodalom széthullása után a zsidóság keletről Európába hozott (mint a közép-keleti mozaikállamokban mindig is élő, fejlettebb hagyományt) –, gyökeresen új fejlődés, és nullpontján járult hozzá az egykor fejlett, de továbbra sem nélkülözhető pénzgazdálkodás újra felépítéséhez. Természetesen ez is feszültséggóc lett, s méghozzá olyan, mely könnyen és racionálisan hozható kapcsolatba különböző társadalmi jelenségekkel. A visszatérő kérdés viszont még inkább aláhúzza: vajon az a többlettudás, mely *elsajátítható* – mint ahogy a Nyugat rendkívül gyorsan élre is került az elsajátításban, következésképp a zsidóságot éppen versenytársnak és nem nemzeti érdeket veszélyeztető ellenségnek tekinthette e téren – *önmagában* mért konzervált volna annyi idő után is irracionális fenntartásokat? (A párszik esetében például még a társnemzetiségek felzárkózása *nélkül* sem következett be ilyesmi.) A zsidóság tehát gazdasági szempontból teljes mértékben megfelelt annak, amit a saját érték fejlődőképes kibontakoztatásáról mondtunk. Átadta magát a fejlődés természetes szabad versenyének és hierarchiájának: ahol előtérben tudott maradni, előtérben maradt, ahol nem,

ott a háttérben. S ez egyúttal látványosan „szabályozta” is az antiszemitizmus erősségét és megjelenési formáit. Csupán nem magyarázza a gyökereit. Az a magas rangú tiszt, akit a nürnbergi per után az angol társadalom antiszemitizmusa felől kérdeztek, nyilván az említett tényekre gondolva mondta, hogy „van nálunk is, de lényegében még sincs, mert nincs kisebbségi érzésünk a zsidókkal szemben”. Európa keleti államaiban, ahol az általános és nem csak egy kasztra szorító gazdasági érzék a fejlődés torzulásai következtében csökevényesebb maradt, ott meggyőzőbb *látszattá* válhatott a zsidókérdés egyértelműen gazdasági motiváltsága. Csak miközben állítjuk ezt, a gazdasági érzék és tudás már rég nem zsidó monopólium (hacsak nem teszik azzá) – hanem szabad verseny kérdése. A helyi antiszemitizmusok ezt úgy értékelik a maguk igazolására, hogy a zsidóság gazdasági befolyása nemzetközi szinten is összegeződnie tud, s ez a helyi versenyt eleve egyenlőtlené teszi. Az értékelésből csak az marad ki, hogy *minden* nemzetközi összegeződés, melyet *bármilyen* csoport monopolizál, *szintén* versenyeredmény már. S ilyen eredményt demokratikusan megváltoztatni (ha az már kollektív érdekeket veszélyeztet) csak további demokratikus versennyel lehet – beleértve a nagyobb kollektív igazságosságot biztosító törvényes szabályozás nemzetek közti, pártok közti versenyét. Egyébként csak erőszakkal, gazdasági fasizmussal.

Sokfelé kalandoztunk a fenti néhány „fejezetben”. Itt most csak egy észrevételt emelnénk ki: úgy tűnik, hogy a változott feltételek hatására szekularizálódott beidegzéseket is változatlanul ugyanaz a mélyréteg motiválja – az archaikusból átindázó küldetéses szerep jellege. Másrészt e szerep érvényének és közvetlen használhatóságának elbizonytalanodása. Egy ortodox hívőben ma sem lehet elbizonytalanodás: sikertelenség és megpróbáltatás az *érdemes várakozásban* egyformán megkapja a maga távlatát. De nem ez a többség. A zsidóság valódi közérzetproblémája (másképp a diaszpórában, másképp Izraelben) az önmaga világi megfogalmazása és hordozása a meggyengült vagy elsorvadt vallásos hangoltság mellett. Továbbá, hogy milyen hangoltságú tudattal tartásuk számon egymást, mint népet. Az antiszemitizmus árnyékában ez alig oldható meg skizoid és kompenzációs jegyek nélkül. Lehet, hogy a kérdés nem vethető fel ilyen tételesen, és nem mindenütt egyformán. De a magva talán elfogadható reálisnak. A miénkhez hasonló elemzés – még ha beleérzésre tesz is kísérletet – mindenképpen közelítés marad. A kérdés mindennapos lélektanáról ugyanakkor rendkívül nehéz úgy beszélgetést kezdeményezni, hogy ne sablonok árnyékolják le, elfojtás és lakályosított hamis tudati elemek – kölcsönösen. Illetve ne indulati vagy „irodalmiasított” túlzás billentse meg a tárgyilagosságot. A szubjektív adalékok és helyesbítések nem mellőzhetők – más szerzők tollából.

De befejezésül adjunk ebből is ízelítőt.

A zsidó közérzet szakadékába különösen élesen világít be Theodor Herzl megjegyzése: „*Csak két generáción át hagynának bennünket békén, és talán mi is nyomtalanul eltűnénk a népek sorában.*”

Jakob Wassermann lírai kétségbeeséssel így fogalmaz: „*Minden hiábavaló: hiába idézzük a költők és gondolkodók népe előtt költők és gondolkodók szellemét. Minden előítélet, mit már rég elintéztnek hittél, ezrével teremt újat, mint féreg a dögön! Hiábavaló jobb arcunkat odatartani, ha már megütötték a balt. Nem indítja meg, nem gondolkoztatja el s nem fegyverzi le őket: megütik másik arcunkat is. Hiábavaló értelmes szavakkal érvelni az őrjöngő ordításban. Azt mondják: még mukkanni mer? Tömjétek be a száját. Hiábavaló jó példaadással hatást elérni. A válasz: nem tudunk, nem hallottunk semmiről, nem láttunk semmit. Hiábavaló óvatosan*

meghúzódní. Akkor gyávák vagyunk, mert rossz a lelkiismeretünk. Hiábavaló kezét nyújtva közjünk vegyülni. Azt felelik: mit merészel ez a tolakodó! Hiábavaló hü polgártársnak, igaz bajtársnak lenni. Azt mondják: Proteus, aki mindenhez ért. Hiábavaló segíteni kezükről levenni a rabszolgáncot. Azt felelik: biztosan megkapta már a profitját. Hiába kivonni a mérget a méregből. Új mérget főznek! Hiábavaló élni értük vagy értük halni! A válasz csak az: zsidó!”

Az ilyen megnyilatkozások sarkított realizmusukkal együtt is: tragikusan sarkított csőd és hibás mérleg. Ilyen sommázással ugyanis háttérben marad, hogy nemcsak kívülről parancsolt gettó az előzmény (értjük ezt minden területre *átvitt* értelemben), hanem igényelt és önként fenntartott is. A zsidó önelemzés – és a kívülről megkísérelt – csak akkor nem lesz elfogult, ha állandóan mérlegre teszi a kettő állandó egymásba szövődését. Mind a történelmi múlt folyamatában – mind a „láthatatlan gettó” tünet-csoportjának jelenében.

(Két emlék)

Tanulmányunk szerves törésvonalához érkeztünk. Itt kellene összegeznünk a német-ség-zsidóság viszony összefüggéseit, melyeket eddig körbejártunk csak, hogy gazdagabb legyen a következtetés alapzata. Összetevőket kerestünk, hogy a német fasizmus *irányelvszerű* antiszemitizmusát mért nem tartjuk véletlennek; s egyúttal igyekeztünk az összetevők pszichés és társadalmi vonatkozásait általában is számba venni. A holocaust új zsidóságot hagyott életben, mindenekelőtt a mi térségünkben, de azon kívül is. És új problémákat. Ezeknek a jelenét és múltba is visszautaló összetevőit kellene a következőkben szemügyre venni.

Vizsgálódásunknak erre a törésvonalára azonban két kódértékű emléket szeretnénk előbb – akár koszorúként is – odahelyezni. Emlék arról, hogy a kiszemeltség, a kiválasztottság közérzetét hogyan ébresztheti fel a tragikusan szembesítő határhelyzet – akár az elszenvedés, akár az okozás pólusán következik ez be –, s hogy milyen belső tartalmakhoz történhet ilyenkor *visszakapcsolás*.

K. Zs.-t tizennyolc évesen deportálták a vidéki kisvárosból. Járulékos, bár nem elhanyagolható körülmény, hogy érdekesen, megkülönböztetetten csúnya lány volt, s éppen az erős sémi vonások diszharmoníája tette „csúnyává”. Reformátusként nőtt fel, s a kisváros légköre olyan volt, hogy semmilyen lelki sérülésben nem kellett része legyen. Ilyesmit még a vidéki magyar kálvinizmus erősen ÓSZÖVETSÉG-re hangolt vallás-oktatása, templomi témalégköre sem élezhetett ki társai között (a bibliai történet szokásos „világi” lefordítása és aktualizálása – különösen az első iskolaévekben, a gyermek szókimondásával és merev-ártatlan logikájával). Ami korábban is megvolt benne: egy kívülálló megvertségének öntudatos hunyászkodása. S ez jól egyeztethető is a csúnyaságkomplexus mindennapos lélektanával. A deportálás előtti nyáron tett csupán egy váratlan megjegyzést, mely túlmutatott ezen: „Mi azért gazdagabbak vagyunk, mint ti.” Nem nehéz fölfejteti ebben a belső áthangolódás állomásait, indítékait. És M. idézett megjegyzését is eszünkbe hozhatja – a különbség azonban döntő. Ott a tudati örökség egy eleme világi kompenzálásként kritikus túlzásba csap át – itt a szó legtisztább értelmében katartikus *visszatálalásról* van szó. A tragikus határhelyzet közelsége arra az irracionális központra irányította a figyelmet, mely támadva volt, s az elkerülhetetlen előérzetében, pusztán lelki védekezésként is, kivételes értékközponttá formálódott. Másrészt az elkerülhetetlen elviselését irracionálisan megemeli, ha kollektív sorsra fűződhet rá (*mi – ti*). S ez már önmagában is *valamilyen* hit, hitigazolás, archaikus képzet, hagyomány, mítosz-mitológia határára sodródást is jelent: átcsaphat

a szakralizálódásba, az ott várható felismerésekkel, hívásokkal együtt – szemközt olyan kategóriákkal, melyek a pusztulás küszöbén értelemmel különösen nem „meghaladhatók”. S ebben az esetben mindennek egyáltalán nem kellett határozatlan körvonalúnak maradnia: volt szegletköve a templomnak, amelyhez ő is odatámaszkodhatott. A család elhurcolása előtt egyik barátjának átadott egy csoportképből kivágott fejet, a sajtóját; hogy ha nem térne vissza, adja át nekünk. Mi száznegyvenből a túlélő néhány közé „választódtunk”, történetesen egy kolerajárvány áldozatainak emlékére épített kápolna fedezékében. K. elpusztult. Mikor a képet megkaptuk később, hátlapján egy elmosódó G betűt találtunk. Nincs más valószínűsíthető magyarázat rá, csak az, hogy a fölismert *gazdagság* emblémájával, a megoszthatatlan kiváltság rejtjelével búcsúzott el tőlünk. Nehéz elképzelni személytelenebbül személyesebb, kiszolgáltatottabb büszkeséget.

Másképp tragikus képlet a következő emlék. Jugoszláviában a Balkánon végigvert német hadsereg több ezer foglyával kerültünk egy táborba. A partizán technika, a láthatatlan ellenség szívóssága lelkileg végsőkéig elcsigázta őket. Feltűnő magas számban jelentkeztek patológiás viselkedésviárok (tudatkieséses éjszakai járkálások, beszéd-kényszer, exhibíciós és autisztikus tünetek stb.). És a hirtelen halálesetek magas száma is inkább látszott összefüggni a hirtelen önelengedés sokkjával, mint a fizikai leromlottsággal. Hogy táborunk légköre mennyire volt kivétel, nem tudjuk megítélni; de feltehető, hogy fogolytársunk megnyilatkozását megkönnyítette a tábor önellenőrzést gyengítő hangulata. Egy szászországi altiszt haldoklott mellettünk több napja, s valami nehezen meghatározható távolságtartással mutatkozott kiegyensúlyozottnak – *fö-löttesnek* és tőlünk *különbözőnek*. Egy ilyen benyomással azonban óvatosan kell bánni: megtévesztően hiteles tünete lehet a halálelfogadás nem megosztható élményének is. Kapcsolatunkat az agónia során – a rendhagyó mozzanatok mellett – az ilyen helyzetek általános pszichológiája határozta meg: kapaszkodás az élőbe, görcsös bensőségeség, a testi érintés igénylése, a pillantás pillantásba fúródó tapadása stb. Várta a szavunkat is, és nem lehetett elkerülni a botcsinálta pap szerepét sem. Banális realizmussal esett szó róla, hogy ha a levegőbe zuhanunk ki – ez volt az ügyetlen hasonlat, végre is huszonhárom évesek voltunk –, akkor másképp kell úszni próbálni, mint amikor vízbe esünk. Arról próbáltunk beszélni neki, hogy akiket tudva-tudatlanul megöltünk, azokkal ilyenkor fogunk kezét. Fogolytársunk először *hierarchiát* éreztető hosszú hallgatással válaszolt csak, míg vizezett ronggyal a száját törölgettük; majd töredék szavak jeleztek, hogy engesztelhetetlen szereptudattal fog meghalni. Lényege szerint azzal, hogy *mi* ezt nem értjük, *ők* tudják a jövőt, *most* csak nem sikerült.

Két összenőtt, összehasonlíthatatlan emlék.

(A „német dió”)

Tacitus GERMANIA-jában nem egy jellemzéstörödéket találunk, melyet jószerivel ma is találónak érezhetünk – hasonlóképpen sok más népre is. Ilyeneket például: Összeházasodás útján nem vegyülnek, sajátlagos, tiszta és csupán magához hasonló fajnak tartják magukat; sokaságukban lelik örömüket; náluk senki nem nevet a bűnön; hasonlók és erősek párosulnak egymással; egész hitrendszerük arra céloz, hogy náluk van a népnek bölcsője, ott van a mindenek fölött uralkodó isten. – Van azonban egy közlése, melynek szimbolikus aurája megüt: „*Nem napok szerint számítanak, mint mi, hanem az éjnek szerint; úgy rendelkeznek, úgy tűzik ki a határidőt, mintha az éj vezetné be a napot.*” El-

pusztult katonanaplónk megmaradt lapja őriz néhány ezzel rímelő sort: „*Útban észak felé (akkori nevén Pozzenben); semmi dolgom a városban. Ha volna, akkor is a törvényszéket keresném, ahol E. T. A. Hoffmann bírászkodott nappal, ember módjára; s a házat, ahol a démonnival tépette magát éjszaka. De nincs szerencsém. Vagy bombatűz világít, vagy a téli nap tűz. Az éjszaka, akár a nappal. Nincs benned beosztás, Germánia.*” Nyilván csak gyengíteniék az ilyen gondolatvillantások jogosságát, ha bármit is hozzáfűznénk. Hiszen az „éjben ott-honosság” sosem volt fajtához kötött kiváltság. De hogy hol, mikor és mire kapat, az már olyan dió, amelyet minden esetben külön kell feltörni.

MÉSZÖLY MIKLÓS LEVELESLÁDÁJÁBÓL*

Közreadja és jegyzetelte Fogarassy Miklós

I.

Dr. Basch Lóránt

Budapest, 1948. október 4.

Ügyvéd

Budapest, XII.

Városmajor u. 48.

Dr. Mészöly Miklós úrnak

Szekszárd

Rákóczi út

Kedves Mészöly Uram!

Megbeszéltem ügyét a kultuszban Kardos tanácsos úrral. Ott épp jelen volt Waldhauser is. A munka-jutalom ez év végéig szól, és erre az időre szó sincs pótlistáról.¹ Ellenben adjon be egy kérvényt a Kultuszminisztérium Művészeti osztályához, és abban kérjen 500,- Ft segílyt, hivatkozva irodalmi munkásságára és helyzetére. Kardos jóindulattal fogja kezelni, és ha egyszer már segílyt kapott, akkor megvan a remény arra, hogy ez valamiképp állandósuljon.

Novelláját nem látom elhelyezhetőnek tárgyánál fogva. A háború emlékét idézni éppenséggel nem időszerű, talán épp az időszerűségénél fogva. Egyébként készség-

* Mészöly Miklós hagyatékából.

¹ A Vallás és Közoktatási Minisztérium 1948-as ún. „munka-jutalma” írók munkához, álláshoz jutását segítette; Mészöly Miklós, aki fel akart költözni Szekszárdra, és álláshoz szeretett volna jutni a fővárosban, más ismerősei segítségével is próbálkozott. Végül szekszárdi barátja és újságírórtársa, Szilágyi Dezső segítségével a Bábszínházban lett dramaturg.